

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Βυζαντινό άρωμα στο έργο του Francesco Sansonino

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ

doi: [10.12681/dchae.440](https://doi.org/10.12681/dchae.440)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ. (2011). Βυζαντινό άρωμα στο έργο του Francesco Sansonino. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 193–198. <https://doi.org/10.12681/dchae.440>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Βυζαντινό άρωμα στο έργο του Francesco Sansovino

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 193-198

ΑΘΗΝΑ 2005

BYZANTINO ΑΡΩΜΑ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ FRANCESCO SANSOVINO

Όταν τό 1581 κυκλοφόρησε στή Βενετία τό βιβλίο μέ τίτλο *Venetia città nobilissima et singolare*, ό συγγραφέας του, Francesco Sansovino, δέν πρέπει νά προσδοκούσε ότι τό πόνημά του θά γνώριζε τόση έπιτυχία¹. Τό έργο ήταν ένας «τουριστικός», όπως θά τον χαρακτηρίζαμε σήμερα, όδηγός τής πόλης του Άγίου Μάρκου και συντάκτης του ήταν ό εκδότης και τυπογράφος στή Βενετία Francesco, γιός του φλωρεντινής καταγωγής διάσημου αρχιτέκτονα Jacopo. Ό ίδιος δέν ήταν ούτε ευγενής ούτε έπίσημος ιστοριογράφος τής Γαληνοτάτης². Ό όδηγός απευθυνόταν στό ευρύ κοινό και ό Sansovino, γράφοντάς τον, δέν είχε τον νοϋ του στραμμένο στό παλάτι των δόγηδων, αλλά στό έμπόριο, άφου από τό τελευταίο άνέμενε νά αποκτήσει χρήμα και φήμη³.

Τό σύγγραμμα *Βενετία πόλη ευγενεστάτη και μοναδική* περιέχει όλα εκείνα τά στοιχεία πού συνθέτουν τον μύθο τής Βενετίας στον 16ο αιώνα. Συντηρεί τή μνήμη του παρελθόντος, έξιστορεί τά κατορθώματα του βενετικού κράτους και εκφράζει τό κλίμα τής έποχής κατά τήν όποία γράφτηκε. Άποτελείται από 14 βιβλία, στα όποια περιγράφονται οι ναοί μέ τούς καλλιτεχνικούς θησαυρούς τους, τά δημόσια κτήρια, τά παλάτια των ευγενών, ό βίος και ή πολιτεία των δόγηδων, χρονολόγιο των σπουδαιότερων γεγονότων τής βενετικής ιστορίας κτλ. Όμως, τό όλο έργο, βασισμένο, όπως σημειώνει ό Sansovino, σε διάφορα παλαιά έγγραφα και χρονι-

κά⁴, δέν μπορεί νά χαρακτηριστεί ως ιστορία γεγονότων ούτε ως ένα άπλό έγχειρίδιο βενετικής ιστορίας. Στην πραγματικότητα, ένας ναός, ένα κτήριο, ένα περιστατικό περιγράφονται μόνον εάν είναι σημαντικά και άξια νά μνημονευτούν. *Η Βενετία πόλη ευγενεστάτη και μοναδική* είναι μέ άλλα λόγια ό έπαινος «τής πιο φημισμένης και έπιφανούς πόλης πού υπήρχε κάτω από τον ουρανό⁵». Τό άναγνωστικό κοινό του βιβλίου τό άποτελοϋσαν οι λάτρεις των θεσμών πού είχαν εγκαθιδρυθεί στην υδάτινη πολιτεία, όλοι εκείνοι πού θαύμαζαν τά συγκεντρωμένα εκεί έργα τέχνης, αλλά και οι φιλοπερίεργοι πού ενδιαφέρονταν νά γνωρίσουν τά άξιοθαύμαστα μνημεία και τήν κοινωνία τής. Ό Sansovino φροντίζει μάλιστα νά αναφέρει στό βιβλίο του τήν άκόλουθη έτυμολογία του τοπωνυμίου «Βενετία»: «Ορισμένοι, γράφει, θεωρούν ότι τό τοπωνύμιο *Venetia* σημαίνει *Veni etiam*, δηλαδή «έλα [στή Βενετία] ξανά και ξανά, γιατί όσες φορές κι αν έρθεις, πάντα θά δεις καινούρια πράματα και καινούριες όμορφίες»⁶.

Άνάμεσα στα θαυμαστά έργα πού περιγράφονται στον όδηγό τής Βενετίας του 16ου αιώνα πολλά είναι εκείνα πού μνημονεύονται μέ βυζαντινή καταγωγή και προέλευση, ενώ συχνές είναι οι μνείες σε «έργα έλληνικά» ή σε «έλληνικές συνήθειες». Όλο τό βιβλίο άποπνέει ένα άρωμα πού παραπέμπει στον βυζαντινό κόσμο και κατ'έπέκταση στις βυζαντινές ρίζες τής πόλης του Άγίου

¹ *Venetia città nobilissima et singolare, Descritta in XIII Libri da M. Francesco Sansovino. Nella quale si contengono tutte Le Guerre passate, con l' Attioni Illustri di molti Senatori. Le Vite de i Principi et gli Scrittori Veneti del tempo loro. Le Chiese, Fabriche, Edifici, et Palazzi pubblici et privati. Le Leggi, gli Ordini, et gli Usi antichi et moderni, con altre cose appresso Notabili, et degne di Memoria.* Con Privilegio, In Venetia, appresso Iacomo Sansovino. MDLXXXI, φωτοτυπική επανέκδοση Leading Edizioni, Bergamo 2002 (όπου οι παραπομπές έδω). Τό βιβλίο επανεκδόθηκε στή Βενετία τό 1604 και τό 1663. Τό 1968 κυκλοφόρησε σε φωτοτυπική έκδοση (τ. 1-3, Filippi).

² Για τούς δημόσιους ιστοριογράφους τής Βενετίας στον 16ο αιώ-

να βλ. G. Cozzi, Cultura politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del'500, *Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato* 5-6 (1963-1964), 215-294.

³ Για τή ζωή και τή δραστηριότητα του Sansovino βλ. Elena Bonora, *Ricerche su Francesco Sansovino imprenditore librario e letterato*, Βενετία 1994 (όπου συγκεντρωμένη προγενέστερη βιβλιογραφία).

⁴ *Venetia città nobilissima* (στό έξής: *Venetia*), πίνακας «Autori citati nel presente volume», χ.ά.

⁵ *Venetia*, άφιέρωση, φ. χ.ά.

⁶ *Venetia*, φ. 4.

Μάρκου. Ἡ ἔκφραση ἢ ἡ διευκρίνηση *fatto in Grecia, alla greca, alla maniera greca, secondo l'uso greco* χρησιμοποιεῖται εἴτε γιὰ νά τονιστεῖ ἡ σπουδαιότητα τοῦ μνημείου πού περιγράφεται εἴτε γιὰ νά δηλωθεῖ ἡ βυζαντινὴ τεχνολογία. Παρατηρεῖται γενικότερα ὅτι στὴν ἀντίληψη τοῦ λόγιου Sansovino, ὅπως ἄλλωστε τῶν Βενετῶν, τὰ ἑλληνικὰ μάρμαρα ταυτίζονται μὲ τὸ κάλλος.

Μέ βάση τόν ὁδηγό, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἶναι ἐπενδυμένος μὲ *finissimi marmi* πού εἶχαν μεταφερθεῖ, στά χρόνια τοῦ δόγη Domenico Selvo, ἀπό τὴν Ἀθήνα, τὰ ἑλληνικὰ νησιά καί τὴν Πελοπόννησο⁷. Ὁραίους κίονες ἀπὸ ἑλληνικὸ μάρμαρο ἔχουν, ἐπίσης, οἱ ναοὶ τοῦ San Paterniano⁸ καί τοῦ San Samuele⁹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ τὴν ῥήση «σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ συνήθεια» γίνεται ἀναφορὰ στὴ βυζαντινὴ τέχνη καί ἀρχιτεκτονικὴ. Παραδείγματος χάριν, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἶναι *di maniera greca*¹⁰, ἡ ὀπίσθια πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ San Polo ἔχει οἰκοδομηθεῖ *all'usanza greca*¹¹, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Πέτρου στό Castello ἔχει ἀναστηλωθεῖ, διατηρώντας ὡστόσο τὴν ἀρχικὴ του ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, βασισμένη στὸν τρόπο *del fabricar greco*¹², ἡ μαρμαρίνη Παναγία στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἔχει δημιουργηθεῖ *alla greca*¹³, ἡ εἰκόνα, τέλος, τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ στὸν ναὸ τῆς Santa Maria Mater Domini εἶναι ἔργο ἑλληνικὸ (*d'opera greca*)¹⁴. Ἐπίσης, ὁ Sansovino χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση *alla greca*, κάνοντας λόγο γιὰ ἑλληνικὴ ἐνδυμασία, καθὼς διέφερε ἀπὸ αὐτὴ τῶν δυτικῶν, ἢ ἀκόμη καί γιὰ «ἀρχαία» μουσικὰ ὄργανα. Ντυμένοι *alla greca*, πάντα σύμφωνα μὲ τὸν ὁδηγό, ἐμφανίζονταν στίς προσωπογραφίες πού εἶχαν ἀναρτηθεῖ στὴν αἴθουσα τοῦ δουκινοῦ παλατιοῦ οἱ Ἑλληνες λόγιοι Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, Θεόδωρος Γαζής, Μα-

νοὺλ Χρυσολωρᾶς, Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, Γεώργιος Τραπεζούντιος¹⁵. Ὅσο γιὰ τὰ ὄργανα μουσικῆς, σημειώνεται στὸν ὁδηγό ὅτι ὁ Agostino Amadi λειτουργοῦσε σπουδαστήριό μουσικῆς μὲ πολλὰ ὄργανα πού «δὲν ἦταν μοντέρνα», ἀλλὰ *alla greca et all'antica*¹⁶.

Κεντρικὴ θέση στὸν ὁδηγό ἔχουν οἱ ἀναφορὲς στὰ λείψανα ἁγίων πού εἶναι ἐναποθετεμένα στοὺς βενετικούς ναοὺς. Γνωστὴ εἶναι ἡ εἰσροή στὴ Γαλινοτάτη ἱερῶν λειψάνων ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἰδιαιτέρως τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως γνωστὴ εἶναι ἡ ἔλξη πού ἀσκοῦσαν στοὺς Βενετούς τὰ τεμαχισμένα μέλη τῶν ἁγίων προσώπων¹⁷. Δικαιολογημένα λοιπὸν ὁ συγγραφέας περιγράφει μὲ μεγάλη προσοχὴ τὰ ἱερά λείψανα πού ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ του στίς ἐκκλησίες τῆς Βενετίας. Στίς περιπτώσεις πού τὸ τεκμήριό τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶχε κλαπεῖ ἢ μεταφερθεῖ ἀπὸ τίς βυζαντινὲς χῶρες στὴν πόλη τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ὁ Sansovino δὲν παραλείπει νά μνημονεύσει τὴν καταγωγὴ του, ὄχι μόνο γιὰ νά προσφέρει πληρέστερη πληροφορία στὸν ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου του, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴ βυζαντινὴ προέλευση προσέδιδε αἴγλη στό λείψανο πού ἀποκοῦσε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο μεγαλύτερη ἀξία στὰ μάτια τῶν πιστῶν. Οἱ Βενετοὶ πού εἶχαν ἀφαιρέσει ἀπὸ τοὺς τόπους φύλαξής τους τὰ λείψανα ἁγίων ἢ τὰ εἶχαν μὲ δικὴ τους πρωτοβουλία ἢ καί μὲ ἴδια μέσα μεταφέρει στὴ Βενετία πιστευόταν ὅτι μετεῖχαν σὲ ἔργο θεάρεστο, συνεπῶς τὰ ὀνόματά τους ἔπρεπε νά καταχωριστοῦν στὸν ὁδηγό, γιὰ νά διασωθοῦν ἀπὸ τὴ λήθη τοῦ χρόνου. Τὰ λείψανα πού ἀναφέρονται στὴ *Βενετία πόλη εὐγενεστάτη καὶ μοναδική* ὡς ἀποσπασμένα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια εἶναι τὰ ἀκόλουθα¹⁸:

⁷ *Venetia*, φ. 30r-v.

⁸ *Venetia*, φ. 46v.

⁹ *Venetia*, φφ. 45v-46r.

¹⁰ *Venetia*, φ. 30v. Ἡ κρίση τοῦ Sansovino γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς βασιλικῆς εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Τὸ σχέδιο, γράφει, ἔγινε ἀπὸ ἄριστο μάστορα, ἀλλὰ ἡ πρόσοψη δὲν κτίστηκε μὲ βάση τὸ σχεδιάγραμμα καί δείχνει νά ἔχει γίνει ἀπὸ ἄλλο χέρι, λιγότερο ἱκανό.

¹¹ *Venetia*, φ. 63v.

¹² *Venetia*, φ. 5.

¹³ *Venetia*, φ. 33. Πὰ τὰ γλυπτά στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου πού ἀπεικονίζονται τὴν Παναγία βλ. μεταξὺ ἄλλων O. Demus, *The Church of San Marco in Venice*, Washington, D.C. 1960, 124 κ.έ. (στὸ ἔξῃς: *San Marco*) καί A. Niero, *Simbologia dotta e popolare nelle sculture esterne, La Basilica di San Marco. Arte e simbologia* (a cura di B. Bertoli), Βενετία 1993, 127.

¹⁴ *Venetia*, φ. 74v.

¹⁵ *vestiti ... alla greca con capelli in capo, quasi in foggia albanese (Venetia, φ. 132).*

¹⁶ *Venetia*, φ. 139. Πιθανότατα μὲ τὸν ὄρο νά ἐννοοῦνται λύρες, τετραχορδα καί σάλπιγγες.

¹⁷ Πὰ τὰ λείψανα ἁγίων καί τὴν ἔλξη πού ἀσκοῦσαν στοὺς Βενετούς βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Nazione greca καὶ Cose Sacre*. Λείψανα ἁγίων στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας, *Θησαυρισματα* 29 (1999), 9-31 (ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία).

¹⁸ Παρέχονται ἐδῶ συγκεντρωμένες οἱ παραπομπές: *Venetia*, φφ. 10 (ἅγιος Ἀναστάσιος), 11v (ἁγία Μαρίνα), 27 (ἅγιος Ζαχαρίας), 35v (ἅγιος Ἰσίδωρος), 38 (αἷμα τοῦ Χριστοῦ, Τίμο Ξύλο κ.ά.), 47v (ἅγιος Θεόδωρος), 49 (ἅγιος Παῦλος), 53 (ἁγία Λουκία), 60v (ἁγία Βαρβάρη), 61v (ἅγιος Ἀλέξιος), 64v (ἁγία Ἀγάθη), 65v (αἷμα τοῦ Χριστοῦ), 76 (ἁγία Ἐλένη), 82 (ἅγιος Παῦλος), 85v (ἅγιος Λέων), 90v (ἅγιος Ἀθανάσιος), 100v (Τίμο Ξύλο).

Λείψανο	Βενετικός ναός ή μονή όπου βρίσκεται	Τόπος καταγωγής και έτος απόσπασης	Όνομα Βενετού πού μετέφερε το λείψανο στη Βενετία
Άγιου Αναστασίου μάρτυρα ¹⁹	S. Trinita	Κωνσταντινούπολη, 1200	Valaresso Valaressi
Άγίας Μαρίνας ²⁰	S. Marina	Κωνσταντινούπολη	Giovanni Buora
Άγιου Ζαχαρία ²¹ · Τίμιο Ξύλο· χιτώνας Παναγίας και Σωτήρα Χριστού	S. Zaccaria	[Κωνσταντινούπολη]	
Άγιου Ίσιδώρου ²²	S. Isidoro	Χίος, 1125	Domenico Michiel
αίμα του Χριστού· Τίμιο Ξύλο· σταυρός του Μ. Κωνσταντίνου· λείψανα των άγιων Θεοδώρου, Γεωργίου, Λουκά, Ίωάννου, Σεργίου και Βάκχου, Μάρκου· άγκάθι από τό στεφάνι του Χριστού κ.ά. ²³	S. Marco	Κωνσταντινούπολη	Enrico Dandolo, δόγης
Άγιου Θεοδώρου ²⁴	S. Salvatore	ναός Άγίας Σοφίας (Μεσημβρία), 1256 Κωνσταντινούπολη	Giacomo Dandolo Marco Dandolo
Άγιου Παύλου ²⁵	S. Giuliano	μονή Θεοτόκου Περιβλέπτου (Κωνσταντινούπολη), 1240 Κωνσταντινούπολη	Iacomo Lanzuolo Enrico Dandolo
Άγίας Λουκίας ²⁶	S. Lucia		
Άγίας Βαρβάρας ²⁷	S. Maria de Crocicchieri	Κωνσταντινούπολη, 991	Giovanni Orseolo
Άγιου Άλεξίου	S. Caterina	Λήμνος, 1297	Marco Minotto
Άγίας Άγάθης	S. Boldo	Άνατολή	Enrico Dandolo
αίμα του Χριστού	S. Maria dei Frati	Κωνσταντινούπολη	Marchio Trivisano
Άγίας Έλένης ²⁸	S. Maria dei Carmini	Κωνσταντινούπολη, 1112	
Άγιου Παύλου	S. Giorgio Maggiore	Κωνσταντινούπολη	άββάς Palolo, Marino Storlato, podestà
Άγιου Λέοντος επισκόπου Μεθώνης ²⁹	S. Servolo	[Κωνσταντινούπολη]	
Άγιου Άθανασίου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ³⁰	S. Croce Giudecca		
Τίμιο Ξύλο	Scuola S. Giovanni Evangelista	[Κωνσταντινούπολη], 1369	Filippo Masseri, ίππότης του βασιλείου Ίεροσολύμων

¹⁹ Πά τό λείψανο και τήν translatio του βλ. τήν έξαιρέτη μελέτη του E. Morini, Note di lipsanologia veneziana, *Bizantinistica*, serie seconda 1 (1999), 203-206.

²⁰ Πά τήν τύχη του λειψάνου βλ. στο ίδιο, 162-171.

²¹ Στο ίδιο, 178-181.

²² Στο ίδιο, 239-242.

²³ Πά τά λείψανα στον ναό του Άγιου Μάρκου βλ. πρόχειρα Demus, *San Marco*, 17 και σημ. 60-61.

²⁴ Πά τά προβλήματα πού άφορούν στην ταύτιση του λειψάνου μέ αυτό του άγιου Θεοδώρου του Στρατηλάτη βλ. Morini, Note,

ό.π. (ύποσημ. 13), 193-197.

²⁵ Στο ίδιο, 248-251.

²⁶ Λανθασμένα ό Sansovino γράφει ότι ό Dandolo πού μετέφερε τό λείψανο από τήν Κωνσταντινούπολη στη Βενετία ήταν βάιλος, ενώ πρόκειται για τόν δόγη (βλ. στο ίδιο, 181-184).

²⁷ Στο ίδιο, 225-230.

²⁸ Στο ίδιο, 220-222, ιδιαίτερα σημ. 288.

²⁹ Τό λείψανο του επισκόπου Λέοντος δέν ταυτίζεται μέ αυτό του όμώνυμου άγιου, επισκόπου Μεθώνης (βλ. στο ίδιο, 156).

³⁰ Στο ίδιο, 232-237.

Οι σχέσεις της Βενετίας με τη βυζαντινή αυτοκρατορία προβάλλονται στον οδηγό του Sansovino μέσα από τις προσωπικότητες των αυτοκρατόρων από τη μία και των δόγηδων από την άλλη. Έκφράζονται με ποικίλους τρόπους, όπως με τη μνεία αυτοκρατορικών δωρεών προς τους Βενετούς ηγεμόνες, επισκέψεων βυζαντινών αυτοκρατόρων στη Βενετία, βυζαντινών συνηθειών, ανταλλαγών δώρων, επιγυμνών κ.ά. Δύο από τις δωρεές θεωρήθηκαν πολύτιμες και άξιες έπομένως να μνημονευτούν. Η πρώτη αφορά τη μαρμάρινη καθέδρα του Άγιου Πέτρου που βρίσκεται στον ομώνυμο ναό στο Castello, πρώτο καθεδρικό ναό της Βενετίας. Σύμφωνα με τον Sansovino, η καθέδρα από μάρμαρο είχε δωρηθεί στη Γαληνοτάτη από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο³¹. Έκτενέστερη είναι η περιγραφή της δωρεάς της μονής του Άγιου Ζαχαρία από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Λέοντα Δ΄. Η μονή, πάντα με βάση την αφήγηση του οδηγού, κτίστηκε το 827 από τον δόγη Giustiniano Partecipazio με χρήματα (χρυσό και άσημι) που του είχε προσφέρει ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου. Εκτός από τό χρηματικό ποσό, ο Λέων είχε χαρίσει στον δόγη ιερά λείψανα, μεταξύ των οποίων αυτό του άγιου Ζαχαρία. Ακόμη, από την Κωνσταντινούπολη είχαν έρθει μαστορες, για να αναλάβουν τό κτίσιμο. Η ευγνωμοσύνη του δόγη ήταν τόσο μεγάλη, ώστε είχε δώσει έντολή να σκαλιστούν στά κιονόκρανα του ναού οι αυτοκρατορικοί άετοί. Ο Sansovino παραθέτει σε ιταλική μετάφραση απόσπασμα της διαθήκης του Partecipazio, με την οποία ο δόγης έντελλόταν να μνημονεύεται πάντα τό όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα και να φυλάγονται στο δουκικό παλάτι τά χρυσόβουλλα (*carte scritte con lettere d'oro*), για να πιστοποιούν πάντα ότι τό μοναστήρι είχε κτιστεί με αυτοκρατορική δωρεά³². Οι αυτοκράτορες δέν ήταν οι μόνοι που προσέφεραν πλούσια δώρα στους Βενετούς. Όταν ο αυτοκράτορας Βασίλειος, αναφέρεται στον οδηγό, τί-

μησε τον δόγη Orso Partecipazio με τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου, στέλλοντας με τους πρέσβεις του δώρα στον βενετό ηγεμόνα, ο τελευταίος σε αντίλλαγμα του χάρισε τότε δώδεκα ώραϊες μπρούντζινες καμπάνες που χρησιμοποιήθηκαν, σύμφωνα με τά γραφόμενα, για πρώτη φορά από τους Βυζαντινούς³³.

Δέν είναι στους σκοπούς αυτού του μελετήματος ο έλεγχος της ακρίβειας των πληροφοριών που δίνει ο Sansovino για τίς βυζαντινοβενετικές σχέσεις. Έκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι η επιλογή από την πλευρά του συγγραφέα των μαρτυριών που αναφέρονται στους δεσμούς της Βενετίας με τό Βυζάντιο, η διαχείριση της μνήμης του παρελθόντος και ο τρόπος έπεξεργασίας της.

Τήν εποχή που συντάσσεται ο οδηγός της Βενετίας, η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε πάψει προ πολλού να ύφίσταται. Όμως, ακόμη και καταλυμένο, τό Βυζάντιο εξακολουθούσε να άσκει γοητεία στους λαούς που είχαν έρθει σε επικοινωνία μαζί του. Ένδεικτικός είναι από την άποψη αυτή ο θαυμασμός προς τά έργα τέχνης που βρίσκονταν στη Βενετία και προέρχονταν από τό Βυζάντιο και ειδικότερα από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Μολονότι συγκεχυμένη, η περιγραφή της πάλας στο μεγάλο άλτάρι του ναού του Άγιου Μάρκου είναι χαρακτηριστική. «Άξιοθαύμαστη και άνεκτίμητη» – αναφέρει ο Sansovino – η πάλα είχε παραγγελθεί από τον δόγη Pietro Orseolo τό 976 στην Κωνσταντινούπολη, γιατί εκεί ύπήρχαν «λαμπροί καλλιτέχνες»³⁴.

Οί δόγηδες, από την άλλη μεριά, έμφανίζονται να χαιρούν πάντοτε της αυτοκρατορικής εκτίμησης και των αυτοκρατορικών προνομίων³⁵, άνεξάρτητα άν κάποιος από αυτούς, όπως ο Domenico Michiel, είχαν κακές σχέσεις με την αυτοκρατορία³⁶. Δέχονται από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες τιμητικούς τίτλους, όπως ο Obelerio Obelerii και ο Orso Partecipazio που είχαν όνομαστέι ο πρώτος σπαθάριος και ο δεύτερος πρωτοσπαθάριος³⁷, όρισμένοι από αυτούς, όπως ο Partecipazio και ό

³¹ *Venetia*, φ. 5ν. Πά την καθέδρα, σύνθετο έργο του 11ου αιώνα, που φέρεται πώς δωρήθηκε στη Βενετία από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ (842-867) και όχι από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, βλ. E. Concina, *Le chiese di Venezia. L'arte e la storia*, Udine 1995, 327, 329.

³² *Venetia*, φφ. 26-27. Βλ. και Concina, ό.π., 238 (όπου αναφέρεται ως δωρητής ο Λέων Ε΄ ο Άρμένιος και όχι ο Λέων Δ΄).

³³ *Venetia*, φ. 220. Πά τη χρήση της καμπάνας από τους Βυζαντινούς βλ. *ΘΗΕ*, 7, Άθήνα 1965, λ. «κώδων», στ. 1228.

³⁴ *Venetia*, φ. 36ν. Πά τίς πρώτες pale του ναού του Άγιου Μάρκου βλ. R. Polacco, *San Marco. La basilica d'oro*, Modena 1991, 154.

³⁵ ... *dagli imperatori di Costantinopoli, da quali il Doge fu in ogni tempo*

*favorito e stimato (Venetia, φ. 178). Πά τίς σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας βλ. γενικότερα D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988.*

³⁶ Όπως είναι γνωστό, μετά την άρνηση του βυζαντινού αυτοκράτορα, τό 1119, να άνανεώσει τά προνόμια των Βενετών, ο Domenico Michiel είχε στείλει τον στόλο του έναντίον των ελληνικών νησιών (βλ. Nicol, ό.π., 77-81). Σύμφωνα με τη χαραγμένη στον τάφο του επιγραφή, ο δόγης χαρακτηρίζεται ως *Terror Graecorum (Venetia, φ. 82)*.

³⁷ *Venetia*, φφ. 215, 219ν. Πά τους δόγηδες που τιμήθηκαν με βυζαντινούς τίτλους βλ. Nicol, ό.π., 12, 15, 16 κ.έ.

Selvo, παντρεύονται βυζαντινές αρχόντισσες³⁸, ενώ άλλοι μεταφέρουν στη Βενετία βυζαντινά έθιμα, όπως ο Sebastiano Ziani που πρώτος είχε εγκαινιάσει τη συνήθεια να μοιράζει ο νεοεκλεγμένος δόγης νομίσματα στον λαό, αντιγράφοντας το έθιμο από τη βυζαντινή αύλη³⁹.

Μέ το Βυζάντιο είναι συνυφασμένη ή εξαιρετικής ποιότητας τέχνη, την οποία αρέσκεται να τονίζει στο σύγγραμμά του ο Sansovino. Μνημονεύονται έτσι τὰ πολύτιμα συλήματα που είχαν συγκεντρωθεί στο θησαυροφυλάκιο του ναού του Άγιου Μάρκου μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, τὰ έξισου πολύτιμα κοσμήματα που είχε δώσει στη Βενετία, τό 1343, ως ένεχυρο ο Ίωάννης Παλαιολόγος⁴⁰, ενώ περιγράφονται τὰ τέσσερα άλλα που είχαν μεταφερθεί μετά την τέταρτη σταυροφορία από τη βυζαντινή πρωτεύουσα⁴¹. Από τους βυζαντινούς αξιωματούχους και τους αυτοκράτορες, ή συλλογική μνήμη των Βενετών διαφύλαττε τον 16ο αιώνα τὰ όνόματα του Ναρσή, ο οποίος πιστευόταν πως είχε ανεγειρεί τους ναούς των Άγιων Θεοδώρου και Giminiano⁴², του Μανουήλ και του Ανδρόνικου Κομνηνού, οί όποιοι σχετίζονταν με τη φυλάκιση και στη συνέχεια απελευθέρωση των βενετών έμπόρων στη βυζαντινή πρωτεύουσα⁴³, του Άλεξίου, γιού του Ίσαακίου Β΄, ο οποίος είχε ζητήσει τη βοήθεια του δόγη για την αποκατάσταση του πατέρα του στον αυτοκρατορικό θρόνο⁴⁴, του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ο οποίος είχε ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη από τους Λατίνους⁴⁵, και του Ίωάννη Παλαιολόγου, ο οποίος είχε έρθει στη Βενετία, μαζί με 900 Βυζαντινούς, μεταβαίνοντας στη Φερράρα, για να λάβει μέρος στη γνωστή σύνοδο των Έκκλησιών⁴⁶.

Παρεμβολή στην περιγραφή των κοσμημάτων και άλλων τιμαλφών ειδών που βρισκόνταν στο θησαυροφυλάκιο του ναού του Άγιου Μάρκου αποτελεί βραχεία

διήγηση με θέμα την κλοπή του θησαυρού. Τό περιστατικό της κλοπής πρέπει να είχε έντυπωσιάσει και θορυβήσει τη βενετική κοινωνία, ώστε να κριθεί αναγκαία ή μνημόνευσή του. Κλέφτης ήταν ένας Έλληνας που άκουγε στο όνομα Σταμάτης. Κάθε βράδυ, όταν έφτανε ή ώρα να κλείσουν οί θύρες της εκκλησίας, ο ιερόσυλος κρυβόταν κάτω από ένα άλτάρι και έμενε εκεί κρυμμένος, ώσπου να φύγουν οί ιερείς και οί πιστοί. Όλη τη νύκτα έσκαβε κάτω από τό μέρος όπου ήταν τοποθετημένο τό θησαυροφυλάκιο και τό χώμα που έβγαζε τό έκρυβε κάτω από τη φορεσιά του. Τό πρωί έβγαине από την εκκλησία, έριχνε τό χώμα στη λιμνοθάλασσα και τό βράδυ έμπαινε ξανά μέσα και ανενόχλητος επιδιόδοταν στο έργο του. Τελικά, έχοντας σκάψει μία μεγάλη σήραγγα, έφτασε στα άδυτα του ναού και έκλειψε πάμπολλα κοσμήματα. Όμως, σκοπεύοντας να φύγει από τη Βενετία, θέλησε να επιδείξει τὰ χρυσαφικά στον «κουμπάρο του» ο οποίος τον κατέδωσε στις αρχές, προφανώς για να πάρει τὰ λύτρα, με άποτέλεσμα να συλληφθεί και να τιμωρηθεί παραδειγματικά για την ιεροσυλία που είχε διαπράξει⁴⁷. Τό επεισόδιο της κλοπής καταχωρίζεται άχρονολόγητο. Από τις σύγχρονες ώστόσο πηγές μαθαίνουμε ότι ή κλοπή είχε γίνει τό 1449, ότι ο θρασύς κλέφτης ήταν Κρητικός, ότι όνομαζόταν Κρασιώτης, ότι είχε κλέψει, μεταξύ άλλων κοσμημάτων, δέκα χρυσά διαδήματα και δώδεκα χρυσούς σταυρούς, ότι ο καταδότης του ήταν ο Zaccaria Griani και ότι, άφου πρώτα δικάστηκε, κρεμάστηκε στην πλατεία⁴⁸. Ο Sansovino πάντως δέν συνδέει τον κλέφτη με τη μειονότητα των Έλλήνων που είχαν εγκατασταθεί στη Βενετία, συσσωματωμένοι από τό 1498 σε άδελφότητα. Αντιθέτως, αναφέρεται με πολύ καλά λόγια στη *nation greca*, που ήταν προστατευόμενη της Γαληνοτάτης και *gente benemerita*, καθώς και στην εκκλησία των Έλλήνων, που ήταν άφιε-

³⁸ *Venetia*, φ. 179. Για τους γάμους ανάμεσα σε Βενετούς εύγενείς και βυζαντινές αρχόντισσες βλ. A. Pertusi, *Venezia e Bisanzio: 1000-1204*, *DOP* 33 (1979), 11-12.

³⁹ *Venetia*, φφ. 181v, 230v-231.

⁴⁰ *Venetia*, φ. 38v. Για τον tesoro του ναού του Άγιου Μάρκου κλασικό είναι τό έργο του R. Gallo, *Il tesoro di S. Marco e la sua storia*, Βενετία-Ρώμη 1967· βλ. επίσης Pertusi, *Venezia*, ό.π., 14-15. Για τὰ jocalia του βυζαντινού στέμματος βλ. τό πρόσφατο άρθρο του P. Hetherington, *The Jewels from the Crown: Symbol and Substance in the Later Byzantine Imperial Regalia*, *BZ* 96, 1 (2003), 157-168.

⁴¹ *Venetia*, φφ. 232v-233.

⁴² *Venetia*, φφ. 41v-42. Η άπόδοση της άνέγερσης των δύο ναών στον Ναρσή είναι λανθασμένη (βλ. Demus, *San Marco* (ύποσημ. 13), 21 σημ. 71· πρβλ. Nicol, *Byzantium* (ύποσημ. 35), 3 σημ. 2).

⁴³ *Venetia*, φ. 231v. Για τὰ μέτρα των Κομνηνών έναντι των Βενετών που έμπορεύονταν στη βυζαντινή επικράτεια βλ. Nicol, *Byzantium* (ύποσημ. 35), 97-109.

⁴⁴ *Venetia*, φ. 160.

⁴⁵ *Venetia*, φ. 234.

⁴⁶ *Venetia*, φ. 160.

⁴⁷ *Venetia*, φ. 39.

⁴⁸ Βλ. R.C. Mueller, *Greeks in Venice and «Venetians» in Greece. Notes on Citizenship and Immigration in the Late Middle Ages*, *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Έλληνολατινικής Άνατολής* (έπιμέλεια Χρύσα Μαλτέζου), Βενετία 1998, 179-180 και σημ. 19, όπου περιγράφεται τό επεισόδιο, μνημονεύεται ή άρχαιακή πηγή και παρέχεται ή προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

ρωμένη στον Άγιο Γεώργιο και διακρινόταν για την ώραία αρχιτεκτονική της και τη διακοσμημένη με πέτρες της Ίστριας πρόσοψή της⁴⁹.

Ἐάν ἡ βυζαντινὴ τέχνη καὶ ὅ,τι γενικότερα προερχόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη προσλαμβάνονταν ἀπὸ τὸν Sansovino καὶ τὴ βενετικὴ κοινωνία τοῦ 16ου αἰῶνα, στὴν ὁποία ἦταν ἐνταγμένος, μὲ περισσὸ θαυμασμό, ἡ ὁμορφία τῆς ἀρχαίας τέχνης θεωρεῖται ἀναμφισβήτητη. Μαρμάρωνι λ.χ. ἐρωτιδεῖς (*putti*) στὸν ναὸ τῆς Santa Maria dei Miracoli ἀποδίδονται χωρὶς ἐνδοιασμούς στό χέρι τοῦ Πραξιτέλη καὶ φέρονται νὰ ἔχουν ἔρθει ἀπὸ τὴν κοντινὴ Ραβέννα⁵⁰. Ἡ ἐπίδραση, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πού ἄσκησε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴ βενετικὴ διάλεκτο πρέπει νὰ ἦταν φαινόμενο γνωστὸ στὸν Sansovino, γιατί δὲν παραλείπει νὰ καταχωρίσει στό σύγγραμμά του

τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης «γόνδολα». Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ λέξη ἀποτελεῖ παραφθορὰ ἑλληνικῶν λέξεων, εἴτε τῆς λ. *κόγχη* (*conca, concula*) εἴτε τῆς λ. *κονδύλιον*⁵¹.

Ἡ *Venetia città nobilissima et singolare* συνιστᾷ πλούσια καὶ χρήσιμη συλλογὴ πληροφοριῶν πού ἀφοροῦν ποιτικὲς πτυχές τῆς ἱστορίας τῆς Γαλινοτάτης. Παρὰ τὴν ἀπουσία συντεταγμένων τοῦ χρόνου, τὸ ἔργο παραπέμπει εὐθέως στὸν βυζαντινὸ κόσμον καὶ τὸν πολιτισμὸ του. Μέσα ἀπὸ ἀναφορές ἄλλοτε σὲ βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες καὶ σὲ σχέσεις τους μὲ τοὺς δόγηδες, ἄλλοτε σὲ λείψανα ἀγίων καὶ ἄλλοτε σὲ βυζαντινὰ κομψοτεχνήματα, ἀναδύεται ἡ εἰκόνα τῆς Βενετίας ὡς τῆς ἀγαπημένης θυγατέρας τοῦ Βυζαντίου. Ἡ παρομοίωση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἄλλωστε προσφιλὲς στερεότυπον στὴ βενετικὴ ἱστοριογραφία τῆς ἐποχῆς.

Chryssa Maltezo

BYZANTINE AROMA IN THE WORK BY FRANCESCO SANSOVINO

In 1581, the book entitled 'Venetia città nobilissima et singolare' was published in Venice. This was a 'tourist' guide, as we would characterize it today, to the city of San Marco, and its author was the publisher and printer at Venice, Francesco Sansovino, son of the famous architect Jacopo, of Florentine origin. The work contains all those elements that make up the myth of the sixteenth-century Serenissima Republic. It conserves the memory of the past, recounts the achievements of the Venetian State and conveys the climate of the time in which it was written. It consists of 14 books, in which are described the churches with their art treasures, the civic buildings, the palaces of the nobles, the life and deeds of the doges, a time chart of the most important events in Venetian history, and so on.

Among the wondrous works described in the guide to sixteenth-century Venice are many which are noted as being of Byzantine origin and provenance, while there are frequent mentions of 'Greek works' and 'Greek habits'. The entire book emits a Greek aroma, which refers to the Byzantine world and, by extension, to the Byzantine roots of the city of St Mark.

It is not within the scope of the present article to check the accuracy of Sansovino's information. What is of interest here is the author's choice of testimonies that refer to Venice's ties with Byzantium, the management of memory of the past and the manner in which it is processed. At the time the guide to Venice was compiled, the Byzantine Empire had long ceased to exist. And yet, even dissolved, Byzantium continued to hold a fascination for the peoples who had come into contact with it. Indicative in this respect is the admiration Sansovino expresses at the works of art of Byzantine provenance then in Venice.

'Venetia città nobilissima et singolare' is a rich and useful collection of information on the diverse aspects of the history of the Serenissima. Despite the absence of time co-ordinates, the work refers directly to the Byzantine world and its civilization. Through references sometimes to Byzantine emperors and their relations with the doges, sometimes to relics of saints and sometimes to Byzantine artistic masterpieces, the image of Venice as beloved daughter of Byzantium emerges. This simile is, after all, a popular stereotype in Venetian historiography of the age.

⁴⁹ *Venetia*, pp. 25v-26.

⁵⁰ *Venetia*, p. 63. Πά τὰ γλυπτὰ βλ. Concina, *Le chiese* (ὑπόσημ. 31), 237.

⁵¹ *Venetia*, p. 173. L. Beschi, *Quatuor pueri de Ravenna, Santa Maria dei Miracoli a Venezia. La storia, la fabbrica, i restauri*, a cura di M. Piana e W. Wolters, Βενετία 2003, 203-210.